

НОВА ІСТОРІЯ

УДК 94:316.42+008(569.1)

Ветринський І.М.

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ СИРІЇ ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО ПОЧАТКУ ХХ СТ.

З метою виявлення фундаментальних чинників, що стали основою сучасного конфлікту в Сирійській Арабській Республіці, аналізуються ранні етапи формування та розвитку державності на території сучасної Сирії. Дані процеси розглядаються в контексті соціокультурних трансформацій у близькосхідному регіоні. Показано особливості розвитку Сирії в античний період, а також її місце і роль у міжнародно-політичних процесах раннього та пізнього середньовіччя. Досліджено особливості соціально-політичного становища Сирії у період її перебування у складі Арабського халіфату, а також проаналізовано специфіку впливу релігійного чинника на формування арабської національної ідентичності загалом та сирійської етнонаціональної ідентичності зокрема. Виявлені особливості розвитку Сирії у Новий час, зокрема у контексті її домінуючої ролі в регіоні Османської імперії.

Ключові слова: Сирія, іслам, соціокультурний розвиток, Близький Схід.

Нині сирійська криза є одним з найбільш кривавих збройних конфліктів у сучасному світі. Розпочавшись із громадянської війни, в подальшому під впливом зовнішніх чинників, зокрема активної військової підтримки ворогуючих сторін з боку іноземних держав, конфлікт досить швидко перетворився на найбільшу безпекову проблему в межах регіону та викликом для глобальної безпеки.

Війна у Сирії є складною та багатовимірною, оскільки поєднує комплекс проблем: релігійних, етнонаціональних, соціально-економічних, військово-політичних тощо. Підвалини протистояння у Сирії сформувалися багато століть тому і протягом її історії проблеми лише поглиблювалися, а перелік причин для майбутніх потрясінь постійно збільшувався. Отже, щоб наблизитися до розуміння природи і специфіки сучасного конфлікту в Сирійській республіці, а також для пошуку і моделювання потенційних шляхів стабілізації безпекової ситуації в регіоні в цілому і Сирії зокрема, необхідно проаналізувати особливості соціокультурного розвитку Сирії у цивілізаційному та геополітичному контексті. Насамперед необхідно виділити ті події, чинники і процеси, які найбільш суттєво вплинули на розвиток конфліктного потенціалу всередині держави та простежити трансформацію інтересів і можливостей зовнішніх гравців.

Метою даної статті є аналіз особливостей історичного і соціокультурного розвитку Сирійської Арабської Республіки зі становлення її державності і до початку ХХ ст., а також аналіз місця й ролі Сирії в регіоні та розгляд фундаментальних чинників, що заклали основу сирійського конфлікту.

Суттєвий вплив на специфіку історичного розвитку Сирії мали активні міграційні процеси та неодноразові завоювання її території різними імперіями, що перманентно призводило до докорінних змін релігійного та соціокультурного ландшафту країни. Географічне положення Сирії стало своєрідним «мостом» для міграційних процесів між Міжріччям, Малою Азією, Аравією та Єгиптом. Пізніше, Сирія стала центром становлення та розвитку ісламського світу, а також об'єктом зазіхань з боку європейських держав, оскільки на її території знаходились головні святині християн та мусульман, зокрема священне місто Єрусалим.

Одним з перших племен на сирійській території були амореї, що прийшли на початку III тис. до н.е. Археологічні дослідження поблизу сучасного м. Алеппо дозволили встановити, що близько 2500 р. до н.е. на цій території знаходилася столиця держави Ебла. Знайдена на місці розкопок бібліотека розкрила чимало фактів щодо її політичного устрою та відносин з сусідами. Зокрема, виборний правитель та рада старійшин Ебли, що складалася зі знаті, правили північною Сирією, Ліваном і частиною території північної Месопотамії, а основним супротивником Ебли було царство Марі в долині Євфрату. Як зазначає дослідник І. Дьяконов: «Встановити територіальні кордони реальної політичної влади Ебли досить складно, але ймовірно, можна вважати, що Ебла здійснювала безпосередній контроль над значною частиною Верхньої Сирії аж до Євфрату, а також можливо, навіть, до Беліха на Сході... Поза сумнівами розквіт старосирійської Ебли варто пов'язувати з контролем, який вона здійснювала над джерелами постачання лісу й срібла, що знаходилися у горах на півночі – у Антілівані і Лівані, а також у горах Амануса і Тавра» [1, с. 16]. У XXIII ст. до н.е. Ебла була завойована державою Аккад, її столицю було зруйновано, після чого відбувається ще кілька нашесть ханаанських племен. Внаслідок цих подій країна розпадається на дрібні держави, а на узбережжі розбудовуються фінікійські міста. Близько 1760 р. до н.е. Сирію завойовував вавилонський цар Хаммурапі, який знищив державу Марі. У XVIII-XVII ст. до н.е. країна знаходилася під владою гіксосів, поступово її північними територіями заволоділи хетти, а у 1520 р. до н.е. на її території встановилося панування царства Мітанні. З 1400 р. до н.е. до Сирії почалося вторгнення та подальше переселення семітських племен арамеїв.

На півдні Сирії з давніх часів розташовувалось велике торговельне місто – Дамаск. Спочатку воно знаходилось під владою єгипетських фараонів [2, с. 7], але наприкінці XI ст. до н.е. Дамаск та інші території Південної Сирії були завойовані царем Ізраїльсько-Іудейської держави Давидом. Однак у другій половині X ст. до н.е. місто стає центром арамейської держави – Дамаського царства.

У IX-VIII ст. до н.е. Сирія була завойована асирійцями, у 605 р. до н.е. – вавилонянами, у 539 р. до н.е. – персами [2, с. 7]. Протягом століть останні декілька разів завойовували та втрачали контроль за сирійськими територіями.

Перська імперія Ахеменідів розпочала завоювання територій з середини VI ст. до н.е. і за період свого існування (до 331 р. до н.е.) володіла землями від р. Інд на сході до Егейського моря на заході та від першого порогу р. Ніл на півдні до Закавказзя на півночі [3, с. 47]. Оскільки у 539 р. до н.е. перси завоювали Вавилонію, до складу якої входили сирійські території, останні стають частиною держави Ахеменідів аж до першої третини IV ст. до н.е. Зауважимо, що у Перській імперії не існувало єдиної релігії, її правителі сповідували здебільшого зороастризм, проте водночас зберігалось стародавнє поклоніння сонцю – культ Мітри, й загалом, перси були досить лояльними щодо вірувань народів, які входили до імперії.

У 490 р. до н.е. розпочинаються походи персів на Балканський півострів і їх зіткнення з грецькими містами-державами (найбільші з них – греко-перські війни, 490-479 рр. до н.е.). Зважаючи на постійне протистояння з персами, очільник грецької держави Олександр Македонський у 334 р. до н.е. вирушає у похід з метою захопити Малу Азію і перетворити Егейське море на безпечну від персів зону [4, с. 278]. Не зустрівши великого опору і здобувши перемогу на р. Гранік у першій битві з персами, він вирушив далі на схід. Влітку 333 р. до н.е. армія Олександра пройшла Кілікію і дісталася Північної Сирії, де знаходились основні сили персів на чолі з царем Дарієм III. 12 листопада 333 р. до н.е. біля м. Ісс відбулася вирішальна битва між військами Олександра Македонського і перського царя Дарія. Перси були розбиті, а македонська кіннота, продовживши стрімкий наступ, заволоділа Дамаском. В подальшому Олександр заволодів усім середземноморським узбережжям аж до Гази, після чого здійснив вдалий похід до Єгипту [2, с. 5].

Із завоюванням Сирії Олександром Великим розпочинається нова сторінка її історії вже у складі елліністичної Греції, на згадку від якої залишилися насамперед численні архітектурні пам'ятки, зокрема у м. Пальміра. Після смерті Олександра Македонського 13 червня 323 р. до н.е. його полководці починають війну за розподіл величезної імперії і після битви при Іпсі вони ділять її на кілька самостійних частин. Землі від Сирії до р. Інд відійшли Селевку, що стає їх володарем та засновником династії Селевкідів. Нові держави було організовано за принципом елліністичної монархії, що була симбіозом місцевих деспотичних та грецьких полісних політичних традицій. Спершу держава Селевкідів займала величезну територію й включала регіони зі стародавніми цивілізаціями – Вавилонію, Ассирію, Фінікію, Пергам та низку племен, які знаходилися на стадії родоплеменних відносин. Такий конгломерат народів й племен поступово почав руйнуватися. Сирія, як найбільш розвинена в економічному сенсі територія, що також була важлива з погляду геостратегії, відігравала значну роль у державі. Зокрема у титулі царів Селевкідів першим значилося – «цар Сирії». За Селевкідів було змінено також столицю держави: спочатку це був Вавилон, а наприкінці IV ст. до н.е. Селевк I заснував у Месопотамії м. Селевкію біля р. Тигр, куди переніс свою резиденцію. Близько

300 р. до н.е. новою столицею Сирії стало м. Антиохія, що історично вважалося сирійським і лише у 20-х рр. XX ст. увійшло до складу Турецької республіки (нині м. Антак'я) [2, с. 8].

В елліністичну епоху зростає роль релігії у більшості сфер суспільного і культурного життя, порівняно з V-IV ст. до н.е. Греки принесли на Близький Схід свої традиційні культури, проте у нових реаліях вони зазнали впливу давніх східних релігійних систем. В елліністичний період популярними стають ідеї месіанства, віра у прихід божественного спасителя – месії, що має звільнити пригнічений народ від завойовників. Загалом для елліністичного періоду є характерним пошук нових релігійних форм, сенсів та проявляється тяжіння до монотеїзму. У релігійних пошуках народжуються нові ідеї, які згодом увійшли в якості складової частини до християнства [4, с. 359].

Масштабні завоювання й активна колонізаційна діяльність перших селевкідських правителів, створення великої кількості військових колоній й полісів призвели до запровадження на Сході таких суспільних відносин, що були характерні для Греції, насамперед рабства полісного типу. Особливо великих масштабів рабство сягнуло у Сирії, Малій Азії та Вавилонії. Виникнення і розвиток Селевкідської держави сприяли прискоренню економічного розвитку багатьох територій, що входили до її складу. Будівництво нових міст і переселення до них греків спонукало до підйому багатьох галузей економіки. На тлі зростання торговельного обміну, ваги набуває міжнародна торгівля, зокрема, з II ст. н.е. встановлюються торговельні зв'язки з Китаєм, створюється «великий шовковий шлях», що поєднав Середземномор'я із Далеким Сходом, а також розвивається торгівля з Індією та південними регіонами Аравії [4, с. 317]. Проте зростання економіки мало й зворотній бік, що полягав у посиленні експлуатації місцевого населення. Основною причиною посилення соціальної напруги був власне характер Селевкідської держави, що виникла у результаті завоювання низки територій і слугувала насамперед інструментом примусу й пригнічення. Лише частина місцевої знаті входила до правлячих кіл, водночас переважна більшість населення була лише об'єктом експлуатації. Це сприяло підвищенню соціальної напруги, подекуди у формі збройного опору, що зрештою ослабило Селевкідську державу та призвело до її завоювання Римом.

На початку II ст. до н.е. Римська республіка починає активну експансію у Східному Середземномор'ї. Водночас царство Селевкідів на тлі міжусобних конфліктів та посилення окремих провінцій поступово занепадало. Після того як на початку II ст. до н.е. цар з династії Селевкідів Антиох III зазнав поразки у війні з Римом, крах царства став неминучим. У кінці II ст. до н.е. Селевкідське царство втрачає Персію та Вавилонію, а на початку I ст. до н.е. – Іудею. Територія держави зменшується до меж Сирії, Фінікії та частини Кілікії [5, с. 184].

Наприкінці 64 р. до н.е. в Сирії відбувається боротьба за владу між Антиохом XIII та Філіппом II, проте римський полководець Гней Помпей вирішив приєднати ослаблену державу до Риму в якості провінції [6, р. 258]. Адміністративним центром провінції стає м. Антиохія, а для захисту кордонів Римської республіки у Сирії було розміщено три легіони солдат.

У I ст. н.е. Сирія займала площу близько 20 тис. кв. км. та населенням до 10 млн. осіб. Римські імператори, зокрема Марк Аврелій, побудували у столиці провінції Антиохії багато вулиць із розкішними мармуровими будинками, величні театри і стадіони. Цікаво, що епізодично Антиохія ставала столицею усієї Римської імперії, зокрема у другій половині IV ст., незадовго до розпаду імперії на Східну та Західну [2, с. 12]. З кінця II ст. кілька знатних сирійців входили до сенату, а у III ст. сирійці навіть досягли імперської влади, створивши династію Северів.

З кінця II ст. починаються процеси дроблення Сирії – у 193 р. від провінції відокремлюється Пола Сирія. У 260-273 рр. Сирія знаходилась у складі царства Пальміра, а після реформ Діоклетіана (кінець III ст.) було утворено діоцез Схід, до якого увійшли провінції Близького Сходу, що знаходилися між Середземним морем та Месопотамією. Це був один з основних комерційних, сільськогосподарських, релігійних та інтелектуальних регіонів імперії, також він мав вагомe значення з військово-стратегічного погляду. Після розпаду Римської імперії у 395 р. на Східну та Західну, Сирія стає частиною Візантії.

Протягом 395-637 рр. Сирія була частиною Візантійської імперії. Основною релігією на цих землях було християнство. У Сирії та Палестині мовою спілкування знатних прошарків суспільства, а також представників науки і літератури була грецька мова. Водночас латину довгий час використовували в адміністративній сфері, а богослужіння велося грецькою та сирійською мовами. Сирійська була мовою побутового спілкування для більшості населення провінції [7, с. 63]. Християнство стало релігією верхівки візантійської еліти. Проте серед різних груп християн існували глибокі розбіжності у поглядах на питання щодо божої та людської сутності Христа і його втілення: тобто чи поєднував Христос у собі божественну і людську сутність, або він був суто божеством, а на землі втілений у людській подобі? До представників першого підходу, яких називали диофізитами (бо вони вірили у подвійну природу Спасителя) здебільшого відносились представники міської грекомовної еліти. Ті ж, хто вірив у виключно божественну природу Христа – монофізити – були переважно мешканцями сільської місцевості, де розмовляли арамейською, належали до сільських монастирів чи до християнізованих арабських родів. Імперська верхівка відстоювала диофізитську доктрину, розглядаючи монофізитів як еретиків та переслідуючи їх [8, с. 47]. Так проявився комплексний характер внутрішньополітичних проблем у Сирії, у зв'язку з соціальними та релігійними протиріччями між правлячою елітою та простими громадянами. Зважаючи на те, що Сирія протягом тисячоліть існувала у складі

великих імперій та рабовласницької структури суспільства, таке розходження виглядає більш ніж закономірним. Більша частина християнського населення Сирії була відчужена від імперського уряду й навряд чи прагнула захищати позиції імперської церкви від прибулих.

В середині VI ст. розпочалася війна між Візантією та перською державою Сасанідів. Перські правителі багато разів вдиралися на територію Візантії, зокрема у 540 р. вони захопили західну столицю Антиохію, а у 573 р. – столицю провінції Апомея. Обидва випадки супроводжувалися масштабними пограбуваннями, а також переселенням великої кількості осіб до нових міст Перської імперії.

У VII ст. Візантійська імперія зіштовхнулася з новою кризою: у 602 р. імператор Маврикій був убитий у результаті солдатського бунту, наслідком якого став переворот і сходження на трон центуріона Фоки. За кілька років до цих подій Маврикій надав притулок сасанідському монарху Хосрову II, що був тимчасово усунений від влади у Персії. Використавши смерть свого захисника в якості приводу, Хосров розпочав спустошливий напад на Візантійську імперію. Його війська досягли чималих успіхів і у 611 р. перси впритул наблизилися до столиці імперії – Константинополя. У 619 р. вони захопили Александрію і весь Єгипет [8, с. 61].

Рятівником Візантії став імператор Іраклій, що управляв візантійськими провінціями в Північній Африці. Після згаданих подій, він у 610 р. вирушив до Константинополя разом з військом та скинувши узурпатора Фоку почав боротьбу з персами. Після багаторічної війни, Іраклій у 624 р. завдав вирішального удару по перських позиціях. Після смерті свого головного супротивника Хосрова II у 628 р., скориставшись боротьбою за трон всередині перської імперії, Іраклій зумів встановити мир та зберегти колишній кордон між імперіями, що проходив по р. Хабур. Також у 629 р. він за допомогою переговорів домогся виводу перських військ із Сирії та Єгипту та розпочав встановлення візантійської влади на території провінцій, які він повернув [8, с. 64].

Протягом кількох поколінь (540-629 рр.) перебування Сирії під владою персів значну частину візантійських традицій та цінностей було втрачено, внаслідок чого ці території досить швидко й легко стали здобиччю арабів-мусульман. Вони не зустріли особливого спротиву місцевого населення, а центральна влада була занадто слабкою, щоб протистояти арабським завойовникам. На думку К. Хью: «...якби іслам виник на 50 років раніше і перші мусульмани спробували вдертися до Сирії та Палестини у 580-х, а не у 630-х рр., цілком ймовірно їх би швидко відкинули, оскільки провінції жорстко контролювалися адміністрацією, а їх оборона була чітко налагоджена. Проте сталося так, що мусульманські армії з'явилися на цих територіях одразу після виснажливої війни між візантійцями й персами. Швидше за все, ця обставина й визначила успіх мусульман... У будь-якому разі ми можемо з упевненістю

констатувати, що у період з 632 до 640 рр. уся Сирія, за виключенням Кесарії, так чи інакше опинилася під владою мусульман» [8, с. 83].

Власне арабське завоювання даної території фактично визначило подальшу специфіку соціокультурного розвитку Сирії аж до сьогодні. Нині ні у кого не виникає сумнівів, що Сирія є арабською державою, власне її офіційна назва – Сирійська Арабська Республіка. Проте висвітлені факти та події свідчать про те, що так було не завжди і перед «арабізацією» країна пройшла чимало важливих історичних етапів. Результатом завоювання арабами стало встановлення в Сирії ісламу як основної релігії в державі, що також залишається незмінним протягом всієї подальшої історії країни.

Варто підкреслити, що ісламізація, як процес поширення мусульманської спільноти, стала не лише наслідком Великих арабських завоювань, але й у певному сенсі їх причиною. Оскільки з самого початку засновник ісламу Мухаммед був не лише пророком і суддею, але й воїном, тож ісламська спільнота (умма) розширювалася не тільки за рахунок проповідей, але й шляхом військових перемог. Приклад Мухаммеда продемонстрував іншим, що сила зброї є припустимим і важливим засобом захисту нової релігії, а в подальшому – її поширення. Подібна відсутність пацифістської тенденції в ісламі, наочно демонструвала його відмінність від раннього християнства – ще однієї монотеїстичної релігії [8, с. 84]. Водночас поширення ісламу відбувалося не лише завдяки експансії: дипломатичні перемоги Мухаммеда зумовили те, що до своєї смерті у 632 р., він зумів поширити свій вплив на всю Аравію. З усього Аравійського півострова прибували посланці племен, що приймали покровительство Мухаммеда і погоджувалися платити данину. Основні завоювання відбулися вже після смерті Мухаммеда його соратниками та послідовниками. За життя Пророка військова сила здебільшого забезпечувала існування мусульманської спільноти, але не відігравала великої ролі в експансії [8, с. 87].

Важливо, що в період завоювань релігійна ідентичність поступово замінювала етнічну. У 632 р. практично усі мусульмани були арабами за походженням і терміни «араби» і «мусульмани» були практично взаємозамінними. Згодом араби склали лише частину мусульманського війська, що завоювало Північну Африку, Іспанію і Середню Азію, а головним об'єднуючим чинником для цих військ була їхня приналежність до ісламу. У 632 р. етнічні араби – ті для кого арабська мова була рідною – мешкали на Аравійському півострові, у Сирійській пустелі та на її околицях. Проте в процесі завоювань все більше людей, зокрема не арабів, переходили на арабську мову. Теж саме стосується й ісламу – ані в Сирії, Іраку, Афганістані, Ірані, Єгипті та інших країнах Північної Африки, які нині асоціюються з ісламським світом, до вказаного періоду не було мусульман чи арабомовного населення. Масштаб та швидкість арабських завоювань, а відповідно й поширення мусульманства приголомшують, оскільки протягом одного століття

після смерті Мухаммеда всі згадані країни, а разом з ними й Іспанія, Португалія, Узбекистан, Туркменістан та Південний Пакистан опинилися під владою арабомовної мусульманської еліти, що ознаменувало початок обернення населення у нову віру. Швидкість мусульманського завоювання можна порівняти із завоюваннями Олександра Македонського або Чингісхана, проте на відміну від останніх, вплив на культуру, мову та релігію згаданих країн з боку арабів-завойовників не був тимчасовим, а мав постійний характер. Лише Іспанія та Португалія шляхом відвоювання зуміли повернути свої території та зупинити поширення мусульманства на них, водночас інші країни до нині є частиною мусульманського світу.

Наприклад Єгипет став центром арабської культури, а Іран – форпостом войовничого ісламу. Сирія швидко асимілювалася завойовниками і почала ідентифікувати себе в якості арабської країни. Зважаючи на те, що столицею новоутвореного Арабського халіфату стало місто Дамаск, Сирія стала центром світової мусульманської імперії [8, с. 112].

Завоювання Сирії арабами і подальша її ісламізація заклали фундамент майбутньої громадянської війни, що знищує державу нині, оскільки релігійний чинник є одним з головних у даному протистоянні. Зважаючи на особливу роль релігії у житті та розвитку мусульманських держав, будь-які процеси всередині ісламу викликають величезний резонанс у суспільстві. Одним з таких визначних етапів став розкол та виділення двох основних течій в ісламі – шіїтів та сунітів. Після смерті Мухаммеда постало питання, хто буде його наступником і, відповідно, лідером мусульманського світу. Результатом нетривалих суперечок стало обрання халіфа – в перекладі з арабської «заступника» або «представника» Пророка Мухаммеда. Халіф обирався з найближчих соратників Пророка – Абу-Бакр, Умар, Усман, а також двоюрідний брат Мухаммеда – Алі. Вони правили з 632 р. до 661 р., продовживши політику арабської експансії і розширивши територію мусульманського світу за рахунок захоплення низки нових регіонів, зокрема Аравійського півострова, Леванту (Сирія, Палестина, Ліван), Кавказу, частини Північної Африки від Єгипту до Тунісу, а також Іранського нагір'я. На завойованих територіях було утворено теократичну мусульманську державу – Арабський халіфат, а період їх правління в ній відомий як Праведний халіфат. У 656 р. після вбивства третього Праведного халіфа – Усмана, почалася запекла боротьба за владу між його родичем з роду Омейядів, намісником Сирії – Муавією та четвертим Праведним халіфом – Алі. Кожен з претендентів на правління мав чимало прибічників серед мусульманської спільноти. Результатом міжособної боротьби став головний розкол серед послідовників ісламу, наслідки якого відчутні й нині – ті, хто вважали Алі єдиним законним спадкоємцем Мухаммеда і халіфом, згодом стали називатися шіїтами. Вони виділилися в окрему течію всередині ісламу і відрізняються радикальними поглядами. Водночас більшість мусульман, які не є шіїтами поступово сформулювали помірковане відношення

до положень Корану і їх застосування у повсякденному житті, та отримали найменування суніти. Була ще одна невелика група прибічників халіфа Алі, що розчарувалася у його методах боротьби за владу і відреклася від нього, створивши течію харіджитів. Проте ця група є малочисельною, тому наша увага буде приділена здебільшого двом іншим напрямам – сунітам та шиїтам.

Важливим чинником у процесі розвитку Арабського халіфату в цілому і становлення ісламу зокрема, була специфіка релігійної та етнонаціональної політики всередині держави. Переможці-мусульмани практично не прагнули до примусового обернення завойованих народів до ісламу, оскільки це неодмінно викликало б протидію і ворожнечу, тому мусульманська влада намагалась нормалізувати взаємовідносини з очільниками інших церков. Наголошувалося, що закон Мухаммеда спрямований проти язичників-багатобожників, тому «люди Письма» – християни, іудеї – можуть залишатися у своїй релігії за умови внесення спеціальної плати. Це вигідно відрізняло Халіфат від Візантії де, навіть, за християнську ересь жорстоко переслідували. Іновірці (кафіри), що проживали на завойованих мусульманами землях, мали платити податок на землю, що називався «харадж». Окрім того, вони платили «джизію» за надання захисту й недоторканності з боку ісламської держави. Оскільки прийняття ісламу звільняло від необхідності оплати «джизії», для багатьох мешканців Халіфату це стало вагомим аргументом на користь обернення в нову релігію. Також новонавернені мусульмани урівнювалися в правах з переможцями та отримували доступ до високих державних посад, а прийняття ісламу було необхідною умовою для побудови військової кар'єри. Ані християни, ані послідовники зороастрійського культу, не вбачали в ісламі щось принципово нове – для обох релігій прості догми ісламу були близькими, тому іслам приймали здебільшого за покликом душі, а не через тиск з боку влади.

Прийняття ісламу християнами, а згодом й іранцями, призвело до важливих релігійних та державних наслідків, оскільки крім індивідуальних арабів, до ісламу тепер приєднувалися освічені представники інших народів, для яких віра була потребою душі й важливою складовою їхнього буття. Таким чином нові мусульмани (насамперед перси) почали займатись активною науковою обробкою ісламського богослов'я та поєднаної з ним юриспруденції, що раніше не було популярним заняттям і об'єднувало невеличку групу арабів, які до того ж не мали жодної підтримки з боку влади Омейядів. Зважаючи на те, що правляча династія Омейядів, яка прийшла на зміну «праведним халіфам», тяжіла до давньоарабських доісламських традицій і вірувань, виникла невелика група послідовників пророка Мухаммеда, що зосередила свою увагу на теоретичній роботі щодо правовірного тлумачення Корану й створення правовірної суні з метою визначення істини мусульманських традицій, що мали б замінити Омейядський халіфат. Ідея об'єднання населення халіфату на основі рівності в лоні мусульманської віри, була дуже привабливою для новонавернених іногородців-неарабів, що потерпали від етнічної зверхності

арабської верхівки, тож вони активно включилися в процес розвитку ісламського богослов'я. Проте разом з приєднанням до ісламу нових віруючих – колишніх християн – до релігії почасти несвідомо, а подекуди цілком цілеспрямовано, було привнесено ідеї і тенденції, що були невідомими та навіть чужими вченню Мухаммеда. Тому всередині ісламу стали виникати нові секти (муджирити, хариджити, мутазіліти та ін.), що однаково негативно ставилися до омейядської влади та палких послідовників Мухаммеда.

Ще більш неоднозначною стала активна участь у розвитку ісламу персів, які незважаючи на зміну релігії, зберегли певний давньоперський світогляд, зокрема щодо того, що законна влада може бути лише спадковою. Тож більша частина персів-мусульман пізніше підтримали шіїтів, які вважали законними правителями династію халіфа Алі та виступали проти омейядської влади. У 750 р. саме перси-шіїти скинули династію Омейядів і хоча трон дістався не нащадкам Алі, а іншим родичам пророка – Аббасидам, очікування персів цілком виправдалися – за Аббасидів вони отримали суттєвий вплив у державі і навіть столиця Халіфату була перенесена з Дамаску до кордонів Ірану – спочатку до м. Анбар, а згодом до м. Багдад [9, с. 61].

Таким чином всередині арабського Халіфату намітилися дві лінії розколу: релігійна, яка полягала у появі окремих течій всередині ісламу та етнонаціональна, що проявилася у протистоянні арабів та інших народностей, зокрема персів. Важливо, що ці лінії розколу зберігаються й до нині, періодично на їх ґрунті виникають осередки напруги, а часом й повномасштабні етнорелігійні конфлікти.

Період правління Аббасидів характеризувався заміною етнонаціональної основи побудови держави на релігійну, тому Халіфат фактично з арабського стає мусульманським. Одночасно за Аббасидів в державі продовжилися відцентрові тенденції, що зрештою призвели до розпаду єдиного Халіфату. В процесі відколу тих чи інших територій від халіфату повною мірою проявляються згадані вище етнічні й релігійні чинники. Зокрема у 776 р. один з небагатьох Омейядів, кому вдалося вижити, створює окремий Кордовський емірат, у 777 р. від Халіфату відділяється Магриб, де перси-шіїти створюють державу Рустамідів, а також шіїтський емірат було створено в Іфрікії в період 784-789 рр. У 945 р. шіїти династії Буїдів захоплюють м. Багдад, що разом з околицями фактично був залишками володіння аббасидських халіфів. Аббасиди втрачають світську владу, зберігаючи лише духовний авторитет.

У 977 р. Сирію захоплюють шіїти династії Фатимідів, чий халіфат на межі X-XI ст. був чи не найсильнішим незалежним арабо-ісламським державним утворенням, його столицею було м. Каїр, а вплив сягав Мекки і Медини [10, с. 92]. Халіфат Фатимідів, як і багато інших створених на руїнах аббасидської імперії державних утворень, був внутрішньо слабким, що насамперед було наслідком відсутньої надійної легітимної основи для

правління, що в умовах теократичного характеру ісламської держави відіграло неабияку роль. Після тривалої міжусобної боротьби імперія Фатимідів суттєво слабшає і у XII ст. хрестоносці відвоюють у них Сирію та Палестину.

Незважаючи на «переможну ходу» шиїзму, суніти відновлюють свої позиції на межі XII ст. У 1171 р. воєначальник Салах-ад-дін (Саладін) захоплює владу у Каїрі і проголошує себе султаном. Замість Фатимідів влада переходить до іншої династії – Айюбідів. Айюбіди – курди за походженням – посилюють позиції сунізму у мусульманському світі, незважаючи на впевнені позиції шиїзму у X-XI ст. [11, с. 168]. Здобувши владу у Єгипті та Сирії, Саладін відвоював Дамаск і спрямував всі зусилля на боротьбу із хрестоносцями, зайнявши у 1187 р. Єрусалим разом з більшістю важливих опорних пунктів христового воїнства. В цілому під час хрестових походів Сирія була постійною ареною боротьби, що насамперед зумовлено її географічним положенням, а також знаходженням на її території священного для християн «божого міста» Єрусалиму із Гробом Господнім. Проте після смерті Саладіна всередині держави Айюбідів починається боротьба за владу, що призводить до її занепаду та переходу влади в державі до айюбідських воєначальників – мамлюків. У XIII ст. Дамаск на два століття стає провінційним центром Імперії мамлюків, що були воєначальниками у Айюбідів і захопили владу в період міжусобних конфліктів [12, с. 27].

Ще з середини XI ст. на території, де панували араби й перси, починають проникати тюркські племена, зокрема у 1055 р. Сельджуки захоплюють Багдад і халіфи Аббасиди стали залежними від сельджукських султанів, але халіф зберігав статус духовного та релігійного голови мусульман. На певний час Сельджукіди знову об'єднали мусульман в єдину ісламську державу, що простяглася від узбережжя Середземного моря до Центральної Азії. Проте ця держава швидко розпалася на окремі емірати [11, с. 172]. Протягом усього XV ст. держава мамлюків поступово слабшала, її економічне положення погіршувалось, а кількість військ зменшувалась. Внаслідок цього у 1400 р. мамлюки зазнали поразки через напад тюрків під проводом Тамерлана на Сирію. Розгромивши війська мамлюків Тимуриди захопили Халеб, а у 1401 р. зайняли Дамаск, який вони розграбували. Лише від'їзд Тамерлана та його смерть у 1404 р. врятували Єгипет від розорення та зробили можливим існування мамлюкського султанату ще протягом більш ніж ста років.

На межі XIII-XIV ст. всередині сельджукського султанату різко посилив свої позиції володар однієї із провінцій – бей Осман, який з 1299 р. став повновладним правителем зміцнілого Османського емірату. Скориставшись сприятливими умовами, Осман став приєднувати до емірату малоазійські провінції Візантії, а його наступники продовжили його завоювання. Протягом другої половини XIV ст. турки-османи приєднали до своєї держави більшу частину Балкан, а у 1453 р. вони взяли штурмом Константинополь, після чого

Візантія припинила своє існування, а всі її території у Малій Азії і на Балканах опинились під владою турків. У 1475 р. васалом турецького султана стає Кримське ханство, окрім того під час завоювань турки отримують контроль над найважливішими торговельними шляхами. Пізніше, у 1514 р. османи здобувають перемогу над Іраном, а у 1516 р. було розгромлене військо мамлюків, внаслідок чого Сирія та священні міста Мекка й Медина потрапляють під владу турецького султана. Окрім звичайного прагнення османів до завоювань, у цієї війни була і релігійна причина: турки були сунітами, тому султан-суніт Селім I знищив до 40 тис. шиїтів.

Війна тривала з перемінним успіхом, але остаточно перемога, хоча і далеко не повна, була на боці турків. У 1517 р. турецькою провінцією став Єгипет, нащадків арабських халіфів було остаточно позбавлено навіть духовної влади, а султан став розглядатися в якості офіційного наступника халіфів чий політичний і релігійний авторитет було сприйнято більшістю мусульман, зокрема завдяки масштабам його завоювань [10, с. 159]. Коли у 1516 р. війська турецького султана Селіма I зайняли Дамаск місто було наполовину зруйноване, але згодом його відбудували й воно стало центром важливої області Османської імперії, до якого сходилися паломники з усєї величезної імперії, що сприяло процвітанню міста.

Протягом наступних чотирьох століть Сирія входила до складу Османської імперії. Невдовзі після завоювання османами, її разом з Ліваном та Палестиною було розділено на 4 провінції (пашалики), центрами яких стали Тріполі, Халеб, Дамаск і Сайда, а пізніше було створено й інші провінції, зокрема Акку. На чолі кожної провінції перебував паша, що керував за допомогою місцевих загонів кавалерії й численних цивільних й судових чиновників, які були достатньо самостійними. Лише невелика кількість сирійських міст була прямо підпорядкована турецькій владі, але здебільшого країна й надалі перебувала під владою спадкових емірів і шейхів, що свого часу підтримали османських завойовників, отримавши натомість певну автономію в складі імперії. Відносини цих регіональних керманічів з пашами склалися по різному, часом перші підтримували других, а часом і ті, й інші прагнули отримати певний зиск граючи на кланових, політичних чи економічних протиріччях одного, а також центральної влади [13, с. 121]. Зважаючи на те, що кожен паша мав вносити фіксовану суму до центральної казни (всі доходи понад цю суму він мав право залишити собі), а рівень податків в межах пашалику він встановлював сам, то дуже часто це ставало інструментом впливу на місцевих емірів та шейхів, оскільки саме паша міг впливати на рівень їх доходів підвищуючи чи зменшуючи податковий тиск. Протягом XVI ст. така феодална система позитивно впливала на розвиток торгівлі й виробництва, проте після 1600 р. внаслідок міжусобних конфліктів економіка почала занепадати.

Однією з головних проблем, що постала перед османським урядом в XVII ст., було питання організації війська. Військо яничар було численним, але його

боездатність була низькою. Розвиток економіки у XVII ст. був нестійким, а роки добробуту змінювалися на голодні [14, с. 671].

У XVI ст. в Османії з'явилися алавіти, які стали чинником внутрішньополітичної боротьби на території Сирії. Алавізм є одним з відгалужень ісламу, що має не багато послідовників, але представникам цієї групи належить зіграти провідну роль у нинішньому сирійському конфлікті. Початок історії алавітів залишається маловідомим, але два можновладних алавітських роди – шейхи Бені Хамаді та еміри Харфуш посилювалися і були визнані османським урядом, оскільки турецький уряд систематично розпалював конфлікти між алавітами, ісмаїлітами і друзами для протистояння феодалній вольниці. Для цього Стамбул послідовно підтримував кожну зі сторін. До XVIII ст. алавітам вдалося практично повністю витіснити ісмаїлітські клани з Сирії, головним чином, в результаті бойових дій.

У XVIII ст. Халеб і Бейрут стали головними торговельними центрами Сирії. Створювалися колонії європейських купців, що зосередили всю торгівлю з Європою у своїх руках. Почали активно прибувати християнські місіонери, зокрема францисканці та єзуїти. Контакти між місіонерами й місцевою владою сприяли подальшому розширенню сирійського суспільства й внаслідок цього потужні місцеві клани намагалися стати незалежними від османського уряду, що активізувало міжусобну боротьбу.

Наприкінці XVIII ст. більша частина південної Сирії опинилася під владою аккського паші Ахмата аль-Джаззара, який намагався сприяти модернізації адміністративної системи та економічному розвитку. Європейські держави почали активно втручатися у внутрішні справи Сирії, встановлюючи власні сфери впливу: французи підтримували маронітів та інших сирійських католиків, росіяни заявили про своє право захищати православних, а британці запропонували свою дружбу друзам. У 1798-1799 рр. війська наполеонівської Франції, не зумівши захопити Єгипет, висадилися на сирійському узбережжі, але Аль-Джаззару за допомогою британського флоту вдалося зупинити французів і змусити Наполеона повернутися до Франції. Восени 1831 р. до Сирії вторглася армія могутнього єгипетського паші Мухаммеда-Алі – його увагу привернув розвиток матеріального виробництва і торгівлі в країні. В Сирії було встановлено централізоване управління, продовжували розвиватися торгівля і сільське господарство, але вони вже не контролювалися місцевою знаттю [15].

У конфлікті між єгипетськими і османськими силами, європейські держави прагнули підтримати авторитет Османської імперії, тому у 1839 р. вони виступили на боці центральної влади, що змусило Ібрагіма-пашу у 1840 р. вивести війська з Сирії. Після відновлення влади Османського султана Сирія потрапила під дію англо-османської торговельної конвенції 1838 р., що відкривала ринок для європейських товарів, внаслідок чого їх надлишок зруйнував основні галузі місцевого виробництва. Наприкінці XIX ст.

французькі компанії в обмін на надання займів Османській імперії отримали численні концесії у Сирії.

Одночасно зі спадом матеріального виробництва та посиленням втручання європейців у політичне життя Сирії, в країні зростали антихристиянські та антиєвропейські настрої. Це сприяло зростанню невдоволення місцевої арабської еліти османським правлінням. У 1890-х рр. в Халебі, Дамаску і Бейруті виникли спільноти, що виступали за незалежність Сирії від Османської імперії. Кількість цих товариств швидко збільшилася на межі XIX-XX ст., а національна самосвідомість арабів загострилася з приходом до влади младотурків після революції 1908 р. у Туреччині. Коли стало зрозуміло, що младотурки будуть захищати інтереси тюркомовного населення, на чолі кількох організацій, що виступали за автономію арабських провінцій, стали сирійці [16, с. 926].

Турецький період сирійської історії характеризується подальшим розколом суспільства, насамперед внаслідок розчленування території, що зумовило нерівномірність економічного і соціально-політичного розвитку окремих регіонів. Коли у подальшому Сирію спробували відновити, вона не змогла стати монолітною державою, зокрема через етноконфесійні проблеми, а національність «сирієць» не була сформована.

У давній період своєї історії Сирія входила до складу практично всіх античних імперій. Не дивлячись на те, що тривалий час їй вдавалося зберігати певну культурну та національну самобутність, зокрема під час римського, візантійського чи перського панування, після захоплення регіону арабами-мусульманами Сирія повністю асимілювалася в новій реальності, змінивши свою релігійну та етнонаціональну ідентичність. Таким чином з середини VII ст. переважна частина населення Сирії починає ототожнювати себе поперше з ісламським, а по-друге з арабським світом. В межах цієї парадигми відбувалися подальші соціокультурні процеси в країні, тож коли в ісламі виник розкол, це відобразилось і на соціальній структурі Сирії та заклало фундамент майбутніх конфліктів на релігійному ґрунті.

Чи не найбільшої шкоди для подальшого розвитку сирійської державності завдало тривале перебування у складі Османської імперії, оскільки розділення сирійської території на кілька окремих територій – пашаликів – зумовило їх автономний характер та нерівномірність соціально-політичного розвитку. Тому, коли в подальшому державу Сирія було відроджено, таке державне утворення виявилось штучним та нестійким, а сирійське суспільство не стало монолітним, що спровокувало встановлення на її території диктаторських режимів.

Список використаних джерел і літератури

1. Маттиэ П., Дьяконов И. Древняя Эбла: раскопки в Сирии. – М.: Прогресс, 1985. – 365 с.
2. Широкоград А. Битва за Сирию: от Вавилона до ИГИЛ. – М.: Вече, 2016. – 380 с.
3. Иванов М. История Ирана. – М.: МГУ, 1977. – 488 с.
4. История Древней Греции / [Андреев Ю., Кузицин В., Маринович Л. и др.]. – М.: Высшая школа, 1986. – 382 с.

5. Всеобщая история: Цивилизация. Факты, события. Современные концепции / С.В. Новиков, А.С. Манькин, О.В. Дмитриева. – М.: АСТ, 1999. – 639 с.
6. Lucullus, Pompey and the East // Cambridge Ancient History. – Volume IX: The Last Age of the Roman Republic. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – P. 258-260.
7. Фарес В. Революция грядет: борьба за свободу на Ближнем Востоке; [пер. с англ. А. Калинина, А. Лаировой, С. Бавина]. – М.: Коммерсантъ, 2012. – 478 с.
8. Кеннеди Х. Великие арабские завоевания / пер. Г. Соловьева. – М.: АСТ, 2010. – 480 с.
9. Фильштинский И.М. История арабов и Халифата (750-1517). – М.: АСТ, 2006. – 349 с.
10. Васильев Л. История Востока. – Т. 1. – М.: Высшая школа, 1994. – 495 с.
11. Ханников А. Ислам. – Минск: Книжный дом, 2009. – 384 с.
12. Семенова Л. Салах Ад-Дин и мамлюки в Египте. – М.: Наука, 1966. – 217 с.
13. Базили К. Сирия и Палестина под турецким правительством. – М.: Гешарим, 2007. – 608 с.
14. Нефедов С. Война и общество. Факторный анализ исторического процесса. История Востока. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2000. – 1481 с.
15. Египет и Сирия с VII по XX век. Политическая история исламского мира. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.runivers.ru/doc/isl/index.php?IBLOCK_ID=43&SECTION_ID=272
16. Всемирная история: в 6 томах. Том 5: Мир в XIX веке: на пути к индустриальной цивилизации / [Отв. ред. В.С. Мирзеханов]. – М.: Наука, 2014. – 1478 с.

Ветринский И.М. Особенности социокультурного развития Сирии с древних времен до начала XX в.

С целью определения фундаментальных факторов, которые стали основой современного конфликта в Сирийской Арабской Республике, анализируются ранние этапы формирования и развития государственности на территории современной Сирии. Данные процессы рассматриваются в контексте социокультурных трансформаций в ближневосточном регионе. Показаны особенности развития Сирии в античный период, а также ее роль и место в международно-политических процессах раннего и позднего средневековья. Исследованы особенности социально-политического положения Сирии в период ее пребывания в составе Арабского халифата, а также проанализирована специфика влияния религиозного фактора на формирование арабской национальной идентичности в целом и сирийской этнонациональной идентичности в частности. Определены особенности развития Сирии в Новое время, в частности в контексте её доминирующей роли в регионе Османской империи.

Ключевые слова: *Сирия, ислам, социокультурное развитие, Ближний Восток.*

Vietrynskyi I. Features of the Socio-Cultural Development of Syria from Ancient Times to the Early XX Century.

In order to determine the fundamental factors that have become the foundation of modern conflict in the Syrian Arab Republic the early stages of formation and development of the state on the territory of modern-day Syria are analyzed. These processes are discussed in the context of socio-cultural transformations in the Middle East. The features of development of Syria in ancient times are also discussed, as well as Syrian role and place in international political processes of the early and late Middle Ages. The features of the socio-political situation in Syria, during its tenure as a part of the Arab Caliphate are considered, at the same time are the aspects of religious factors influencing the formation of Arab national identity as well as national identity of the Syrian in particular are analyzed. The specific character of development of Syria in Modern history, particularly in the context of regional dominance of the Ottoman Empire are determined.

Keywords: *Syria, Islam, social and cultural development, Middle East.*